

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРІВНА

ЗДІЙСНЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ У 20-30-х РОКАХ:
ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Спеціальність 07.00.01 -
Історія суспільних рухів
і політичних партій

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії
України Київського державного педагогічного ін-
ституту іноземних мов

Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор Терещенко Д.І.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор Панчук М.І.
кандидат історичних наук,
доцент Діброва С.С.

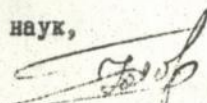
Провідна організація - Інститут історії України
АН України

Захист відбудеться "14" травня 1993 р. о 16 год.
на засіданні спеціалізованої ради Д 068.18.05 в Ки-
ївському університеті імені Тараса Шевченка
/252601, м.Київ, вул.Володимирська, 60, ауд.349/

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліо-
теці Київського університету /вул.Володимирська, 58/

Автореферат розісланий "13" січня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
доктор історичних наук,
професор

Горбань Д.А.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00803088 (R)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Актуальність теми дослідження. Здобуття Україною незалежності активізувало інтерес до тих переломних періодів в її історії, коли різко прискорювалися процеси духовного відродження, формування національної свідомості народу. Один з таких періодів припадає на 20-і і початок 30-х років. Завдяки здійснюваній у цей час політиці коренізації, яка в нашій республіці набула форми українізації, вдалося забезпечити серйозні зрушення у сфері освіти, інформації, підготовки кадрів, інтенсивний розвиток української науки і культури. Це досягалося врахуванням національного фактору у кадровій і культурній політиці, значним розширенням суспільних функцій української мови, а також реалізацією спеціальної програми сприяння політичному і культурному розвитку національних меншин.

У нинішніх умовах, коли перед українським суспільством гостро стоять завдання відновлення престижу національних цінностей, досвідом українізації 20-х - початку 30-х років цікавляться як урядові структури, так і політичні партії й рухи. Діапазон ставлення до цього досвіду надто широкий. Одні абсолютизують його і закликають "продублювати" українізаційний курс, інші розцінюють українізацію як невдалий експеримент, в якому немає нічого гідного уваги. Така розбіжність у думках зумовлена не лише відмінностями у настроях населення різних регіонів України, але й методологічною нерозробленістю проблем коренізації 20-30-х років.

Обидва поняття - і коренізація і українізація - не повноміров відбивають масштаб і характер змін у суспільному житті, пов'язаних з переорієнтацією правлячої партії у визначенні пріоритетів своєї національної політики. Вживаний ще в дореволюцій-

ний час публіцистами-чорносотенцями термін "українізація" мав виразний присмак примусовості і з таким негативним відтінком дійшов до наших днів. Очевидно, мають рацію ті науковці, які пропонують переосмислити політику коренізації за допомогою нової понятійної термінології, зокрема визначити її як національну чи національно-культурну реформу¹. Проте мотивовану відповідь щодо правомірності застосування цих термінів може дати тільки поглиблене вивчення всього комплексу проблем, зв'язаних із державно-правовим регулюванням мовних і культурних процесів. Лише неупереджений аналіз дасть змогу встановити, що з досвіду сімдесятирічної давності прийнятне для застосування в умовах становлення незалежної української держави.

Сказаним зумовлений не тільки теоретичний, але й значний практичний інтерес вивчення досвіду українізації, що була важливим напрямом національної політики радянської влади. Актуальність дослідження проблеми визначається також тим, що воно дає можливість простежити різні грані впливу політичного адміністрування на суспільно-політичне і культурне життя, дослідити вкрай негативні результати всеосяжного ідеологічного контролю над духовною сферою. Драматизм процесу українізації зумовлювався тим, що партійний і державний апарат, з одного боку, і національна інтелігенція, з другого, підходили до неї по-різному. Якщо апарат розглядав курс на коренізацію як інструмент зміцнення позиції правлячої партії, то представники української науки, літератури, мистецтва вбачали в ній насамперед засіб подолання про-

¹ Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. - 1990. - № 8. - С.56-57; Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують / "круглий стіл" // Український історичний журнал. - 1992. - № 9. - С.5.

вінційності, "меншовартості" української культури, піднесення національної свідомості, розширення суспільних функцій рідної мови. В умовах утвердження тоталітаризму, практичного всевладдя бюрократичних структур зусилля ентузіастів українізації були заздалегідь приречені на невдачу. Оголошені буржуазними націоналістами, вони у своїй переважній більшості стали жертвами сталінських репресій.

Хронологічні рамки дисертації обумовлені десятиріччям активного впровадження в життя політики українізації /1923-1932 рр./ Разом з тим, автор свідомо виходить за їх межі, щоб показати негативні наслідки відмови від українізаційного курсу. На матеріалі 1933-1937 рр. в дисертації досліджені форми і методи масового наступу на "українське відродження", посиленої русифікації, нищення національних цінностей.

Об'єктом дослідження є політика правлячої комуністичної партії і радянського уряду України, спрямована на врахування національних факторів у справі комплектування кадрами партійного і державного апарату, громадських організацій, розширення функцій української мови, зміцнення національних основ освіти, інформації, науки, культури, а також діяльність інтелігенції у цьому напрямі. У сферу дисертаційного аналізу входить реакція українського суспільства і діаспори на новий напрям політики. Автор намагається дослідити, чим обернулися для України раптове припинення політики українізації і тотальний терор проти тих, хто проводив її у життя.

Стан наукової розробки проблеми зумовлений тривалим - протягом півстоліття - замовчуванням її в радянській історіографії. В історичній літературі і публіцистиці 20-х - початку 30-х ро-

ків були лише намічені загальні контури повороту в національній політиці¹. Починаючи з середини 30-х років, проблеми, пов'язані із здійсненням політики коренізації, потрапили до числа нестримно фальсифікованих; право на існування дістали лише вкрай необ'єктивні, створені на догоду політичній кон'юктурі брошури і статті про "українську контрреволюцію на культурному і мовному фронті". Розглядаючи українізацію під кутом зору "пособництва буржуазно-націоналістичним елементам", тоталітарний режим намагався витравити й згадку про неї з історичної пам'яті народу; терміну "коренізація" і похідних від нього читач не знайде навіть в енциклопедіях.

Не набагато поліпшилося становище і тоді, коли в умовах хрущовської "відлиги" історики почали переосмислювати політичні і культурні процеси 20-30-х років; тема українізації лишилася в числі "білих плям". Навіть автори спеціальних праць, присвячених проблемам культурного будівництва на Україні, у кращому випадку обмежувалися згадкою про політику українізації, а характеристику політичної боротьби навколо неї вкладали у формулу боротьби проти "місцевого націоналізму". Єдиною працею, що підняла завісу мовчання над животрепетною для України проблемою, стала книга І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

¹ Основи українознавства. Посібник для парткружків, совпартшкол, комвузов і самообразования.-Х.,1929; Демченко М. Національне питання і пролетаріат.-Х.-К.,1930; Волін М. Історія КПУ в стислому нарисі.-Х.,1932; Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии большевиков Украины.-3 изд.-Х.,1929; Його ж: Национальная политика Советской власти. Курс лекций, читаних на курсах секретарей укомов при ЦК РКП/б/.-Х.,1926; Глинский А.В. Национальные меньшинства на Украине.-Х.-К.,1931; Островский З. Проблемы украинизации и белорусизации в РСФСР.-М.,1931.

Видана за кордоном, на Україні вона стала об'єктом гострої, упередженої критики.

Ситуація змінилася на краще лише в кінці 80-х років, коли на фоні утвердження гласності, плюралізму думок створилися умови для більш глибокого і всебічного дослідження проблем історії України. У ряді статей, що з'явилися майже одночасно, питання українізації були розглянуті в контексті складних і драматичних процесів національно-культурного життя 20-30-х років¹. Істотний вклад у розробку проблеми був внесений монографіями і статтями про сталінізм на Україні². На великому фактичному матеріалі авторам вдалося показати приреченість політики коренізації, розкрити

¹ Горбач Н. Українізація: злет і трагедія // Жовтень. - 1989. - № 2.-С.78-85; Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал.-1989.- № 3.-С.46-55; Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і попіл // Про минуле - заради майбутнього.-К.,1989.-С.69-87; Дашкевич Я.Р. Політичне ошуканство чи провокація? // Літературна Україна.-1990.-4 жовтня; Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Держава і українська інтелігенція: деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на початку 30-х рр.-К.,1990.-С.3-26; Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр.// Український історичний журнал.-1990.- № 1. - С.51-64.

² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-К.,1991; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція /20-30-і роки/.-К.,1991; Шаповал Д.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні.-К., 1991; його ж: Сталінізм і Україна // Український історичний журнал.-1990.-№ 12; 1991. - № 2, 4-8, 10-12; 1992.- № 1-6; його ж: Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії.-К., 1990.-С.288-317; Курносів Д.О. Насилля - головний інструмент більшовизму // Український історичний журнал. - 1991. - № 12; 1992. - № 1.

політико-ідеологічні фактори, що спричинили трагедію українського відродження, проілюструвати той величезний заряд великодержавного шовінізму, який несла із собою тоталітарна система.

Чимало нового для розуміння всієї складності і неоднозначності процесів українізації дали розпочате М.І.Панчуком переосмислення проблеми "націонал-ухильництва" в КП/С/У, висвітлення Д.І.Шаповалом "українських шаблів" кар'єри Кагановича, проведений С.С.Дібровою аналіз суперечливих тенденцій в радянській національній політиці. Великий, по-новому осмислений матеріал щодо забезпечення в ході українізації соціально-економічних та культурних потреб нацменшин введений в науковий обіг у працях Б.В.Чирка, О.Войналович, Л.Д.Наседкіної.

Прогалини, що існували донедавна у висвітленні наукового забезпечення політики українізації, заповнені розвідками Р.Я.Пирога, В.Г.Сарбея, С.І.Білокозя про останнє десятиріччя діяльності М.С.Грушевського, статей О.С.Рубльова та Д.А.Черченка про контакти вчених УСРР і Західної України. Маловідомі раніше грани проблеми розкрили дослідження непростих життєвих доль багатьох інших науковців, літераторів, митців, які плідно працювали на ниві національно-культурного будівництва. Тут багато зроблено не лише істориками, але й письменниками, літературознавцями, культурологами - М.Г.Жулинським, І.М.Дзібюю, В.С.Брюховецьким, А.Ф.Мацевичем, О.Г.Мусієнком та ін. Останнім часом розпочато і дисертаційне дослідження проблеми українізації, зокрема, під кутом зору її впливу на суспільне життя¹.

¹ Блинда Л.В. Украинизация и ее роль в общественно-политической жизни украинского народа в 20-е годы. Дис. ...канд.истор. наук. - К., 1992.

З середини 50-х років активно вивчають проблеми українізації історики української діаспори. Початок цій роботі поклав Д.Луцький, опублікувавши у 1956 році монографію про політику КП/С/У в галузі літератури. Суттєвий вклад у розробку цієї проблеми внесли Д.Лавріненко, Д.Шевельов, В.Гришко, І.Коляска, Д.Мейс, Б.Кравченко та ін.¹ У листопаді 1982 року в Парижі відбулася спеціально присвячена проблемам українізації конференція, яку організували Паризький та Український вільний університети². Зближенню позицій істориків України і діаспори у висвітленні досліджуваних проблем помітно сприяв вихід у світ в українському перекладі книги канадського професора О.Субтельного з передмовою С.В.Кульчицького³.

Отже, сьогодні вже можна говорити про досить високий ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми. Узагальнено великий матеріал про державно-правову основу політики українізації, про форми і методи, за допомогою яких вона здійснювалася. Проте осмислення її характеру, рушійних сил, факторів гальмування відстає від нагромадження фактичного матеріалу. Не проаналізована грунтовно полеміка, що точилася в партійному і літератур-

¹ Лавріненко Д. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. - Париж, 1959; Шевельов Д. Українська мова в першій половині двадцятого століття /1900-1941/. Стан і статус. - Сучасність, 1987; Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації /1923-1933/ // Сучасність. - 1978. - № 12. - С.56-81; Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. - Торонто, 1970; Массе Ж. Communism and the dilemmas of national liberation. National communism in Soviet Ukraine. 1918-1933. - Cambridge, Mass. 1983; Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. - New York. 1985.

² Сучасність. - 1987. - Ч.І. - С.88.

³ Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1991.

ному середовищі з питань змісту і темпів українізації, не досліджене ставлення до неї української діаспори.

Мета і основні завдання дослідження. Дисертант ставить собі за мету на основі комплексного аналізу політики українізації з'ясувати її роль і місце в суспільно-політичному житті України 20-30-х років, простежити наслідки відходу від неї. Не намагаючись охопити всі сторони проблеми, автор вважав за потрібне зосередитися на вивченні її політичних і культурних аспектів, а також ідеологічних факторів, які гальмували процеси національного відродження в Україні.

Завдання, які ставить перед собою автор, такі:

- показати історичну обумовленість і спрямованість політики коренізації у тому її вигляді, в якому вона здійснювалася на Україні;

- розкрити засоби, форми, методи, які застосовувалися для підвищення культурного рівня населення, піднесення соціального статусу української мови;

- простежити ставлення до зміни орієнтирів в радянській національній політиці національної інтелігенції, української діаспори;

- дослідити, які сили протидіяли українізації і з яких причин;

- проаналізувати хиби і прорахунки у здійсненні українізаційного курсу;

- дати оцінку результатів українізації, наслідків її згорання, зробити спробу сформулювати її уроки;

- висловити деякі міркування щодо термінів, практичні рекомендації.

Методологічні принципи, якими керувався дисертант, виходять з вимог об'єктивного, всебічного аналізу процесів і явищ суспільного життя. До характеристики політики українізації автор намагається підходити з врахуванням її історичної детермінованості, діалектичної суперечливості, "подвійної гри" центру. Викладаючи матеріал у проблемно-хронологічному розрізі, дисертант водночас звертається і до ретроспективного і порівняльного методів дослідження.

Джерельну базу дисертації становлять документи КПРС, Компартії України, уряду УСРР, зокрема матеріали з "Іздів КП/б/У, пленумів ЦК КП/б/У, на яких обговорювалися питання українізації, відповідні закони і розпорядження уряду України, матеріали директивного характеру. Значна частина цих документів опублікована в офіційних виданнях, у пресі, у збірниках, присвячених питанням культурного будівництва в УРСР.

Основним джерелом дослідження є архівні документи, зокрема матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України /фонд ЦК КП/б/У/, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління /фонди ВУЦВК, Раднаркому, Наркомату освіти та ін./, Центрального державного архіву літератури і мистецтва України. Для характеристики спрямованості політики українізації та ідейно-політичної боротьби навколо неї дисертантом використані виступи і статті партійних і державних діячів, спогади, а також матеріали тогочасної преси - газет "Комуніст", "Вісті", журналів "Більшовик України", "Червоний шлях", "Життя й революція" та ін.

Наукова новизна дисертації у значній мірі визначається спробою автора розглянути політику коренізації під кутом зору

фактичної переорієнтації РКП/б/ на політику культурно-національної автономії, яка не в теорії рішуче відкидалася. Солідаризувчись /з певними застереженнями/ із тими дослідниками, які характеризують цей поворот як національну реформу, дисертант намагається пояснити його в контексті певної лібералізації політики правлячої партії, зв'язаної з переходом до непу. При цьому звертається увага на декларативний, підпорядкований пропагандистським цілям характер нового курсу національної політики центру, який різко контрастував із ширим прагненням української інтелігенції піднести національну свідомість народу, збагатити його культуру.

Не зводячи українізацію до дерусифікації, автор розглядає її як діючий фактор національного відродження. Водночас звертається увага на те, як доведений до абсурду класовий підхід, помножений на комплекс "революційної пильності", дедалі більше обмежував розвиток творчих сил народу, перетворював культурний процес у поле пошуку "контрреволюційних гнізд". Новим в дисертації є розгляд реакції діаспори на політику українізації і на відмову від неї.

Наукова і практична значимість результатів дослідження обумовлена, на думку автора, саме цими підходами. Дисертант сподівається, що його скромний науковий доробок виявиться корисним для дальшого неупередженого аналізу національної політики на Україні 20-30-х років. Окремі оцінки і висновки дисертації можуть бути використані при підготовці наукових праць і навчальних посібників, у краєзнавчій і пам'яткознавчій роботі, для обґрунтування оптимальних форм міжнаціонального спілкування на сучасному етапі.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася і схвалена на засіданні кафедри історії України Київського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Основні результати дослідження викладені автором в публікаціях, виступах на республіканській науково-методичній конференції "Політична думка в Україні: минуле і сучасність", на міжвузівських науково-практичних конференціях, наукових дискусіях в міжнародній школі україністики /січень 1992 р./ Матеріали дисертації використовувалися у радіопередачі з циклу "Політичні сторінки".

Структура і зміст дисертації обумовлені поставленою метою і завданнями. Робота складається із вступу, трьох розділів, заключення та списку використаних джерел і літератури.

У вступі обґрунтована актуальність і наукова значимість проблеми, визначений сучасний стан її наукової розробки, охарактеризована її джерельна база, сформульовані мета і завдання, які ставить перед собою автор.

У першому розділі "Історична необхідність українізації і її концепція" автор розглядає об'єктивні передумови та суб'єктивні фактори, які зумовили політику коренізації. Аналізуючи особливості політичної та етнонаціональної ситуації в Україні, дисертант характеризує поворот в національній політиці РНД/С/ як вимушений крок, як своєрідну демонстрацію, говорячи словами Сталіна, "лібералізму Москви в національному питанні". До коригування своїх пріоритетів у галузі національної політики правлячу партію спонукали, по-перше, падіння престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах зв'язаної з переходом до непу лібералізації суспільства; по-друге, опір з боку національ-

них кадрів і суто практичні труднощі управління територіями з неросійським мовним середовищем і відмінними культурними орієнтаціями населення; по-третє, погіршення міжнародної обстановки і намагання розіграти "національну карту" для виправдання геополітичних домагань. Взявши курс на "коренізацію", керівництво Союзу РСР сподівалося продемонструвати докорінну протилежність своєї політики великодержавній, імперській політиці Росії і водночас перекласти відповідальність за ймовірні невдачі на плечі республіканських партійних організацій і урядів.

Хоча початком проведення українізаційного курсу прийнято вважати 1923 рік, фактично робота в цьому напрямі почалася в Україні ще у 1920 році. 1922 - 1923 роки проходили під знаком гострої полеміки навколо двомовності, мови викладання в школі, теорії "боротьби двох культур", принципів взаємовідносин між республіками. Той факт, що представники України на загальнопартійних з'їздах і нарадах твердо виступали проти "єдинонеділімства", змусив центр прискорити перегляд засад своєї національної політики в бік відходу від жорсткого централізаторського курсу. Нові підходи, конкретизовані на XII з'їзді РКП/б/ і IУ нараді ЦК РКП/б/ з відповідальними працівниками національних республік і областей, Сталін вклав у формулу "націоналізація державних і партійних установ в республіках і областях"¹. Термін "коренізація" ні на з'їзді, ні на нараді не фігурував.

В розділі аналізуються державно-правові документи, якими регулювалися новий мовний режим і нові завдання в діяльності партійного, державного, профспілкового апаратів, закладів культури і освіти, розкриті організаційні заходи, здійснювані у
¹ Сталін Й.В. Твори. - Т.5. - К., 1948. - С.203.

цьому напрямі. Створена відповідно до рішень квітневого /1925 р./ пленуму ЦК КПУ/б/У комісія по українізації розробила програму, спрямовану на сприяння підготовці і висуванню національних кадрів, розширення суспільних функцій української мови, державну допомогу розвитку науки і культури. По радянській лінії практичним втіленням у життя нового курсу займалася створена 30 квітня 1925 року Всеукраїнська центральна комісія українізації радянського апарату на чолі з головою Раднаркому В.Я.Чубарем. Багатогранну роботу серед національних груп, що жили в Україні, очолювала Центральна комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК та її органи на місцях.

Аналіз ходу дискусій навколо вироблення концепції українізації показує, що нові пріоритети об'єктивно відповідали завданням оптимізації національно-культурної політики КПУ/б/У і не містили в собі нічого такого, що могло обернутися ущемленням прав і інтересів неукраїнців. Головний ентузіаст нової справи - О.Я.Шумський невтомно роз'яснював, що "в поняття українізації вкладається вивчення української мови і культури, а не обернення кого б то не було в українську національність"¹. М.О.Скрипник розумів завдання українізації ще ширше - як діяльність, спрямовану на виведення України з колишнього колоніального стану, організацію робітничо-селянської державності, розвиток української культури².

Проте той факт, що належного наукового обґрунтування нового курсу не було дано ні на союзному, ні на республіканському рівні, зумовив недостатнє розуміння його виконавцями меж і за-

¹ ЦДАГОУ, ф.1, оп.1, спр.160, арк.44.

² Там же, оп.6, спр.102, арк.72.

собів здійснення українізації. Домінували уявлення про можливість швидкої і безболісної зміни мовних орієнтацій усіх соціальних категорій населення, слабо враховувалася регіональна специфіка. Спочатку реформу пропонувалося провести за рік, потім строки двічі переносилися. Форсування українізації, переважно адміністративні методи, за допомогою яких вона здійснювалася, викликали неоднозначне ставлення до неї в різних суспільних верствах. Визначення національного принципу як одного з пріоритетів кадрової політики здатне було породжувати тертя й незгоди. Як правило, вони маскувалися жупелом "націоналістичної небезпеки". Так уже на першому етапі поборники українізації опинилися у становищі людей, підозрваних у намірі примусово українізувати робітничий клас і населення міст, оживити націоналістичні настрої і цим ускладнити "справу соціалістичного будівництва".

У другому розділі "Національні аспекти культурного процесу в Україні в умовах непу" автор фокусує свою увагу на практиці здійснення національної реформи у 1925-1929 роках. В дисертації наведено чимало фактичного, зокрема статистичного матеріалу, який свідчить про досить високу результативність нового курсу. Оскільки він сприймався населенням України як часткове задоволення національних прагнень, які не вдалося реалізувати у ході визвольних змагань 1917-1920 років, ставлення до нововведень в суспільстві було загалом прихильне. З ентузіазмом сприйняли їх і ті представники української еміграції, які прагнули повернутися на батьківщину. Політика українізації відкрила шлях в УСРР багатьом літераторам, науковцям, митцям Західної України, які активно включилися в процес національно-культурного будівництва.

Проте зусилля ентузіастів реформи зводилися нанівець інерцією русифікаторства, успадкованою керівництвом СРСР від Російської імперії. Декларативно заявляючи про необхідність подолання "іронії і скептицизму в питанні про українську культуру"¹, Сталін на ділі виступав як могильщик українських національних прагнень. Відверто висловлював антиукраїнізаторські погляди Г.Зінов'єв, який заявив, що українізація "о"є по нашій лінії щодо цього питання, помагає петлярівщині"². Щодо керівництва КП/С/У, очолюваного у 1925-1928 роках Л.Кагановичем, то воно вело подвійну гру: на словах оголошувало всіляку підтримку українізації, а на ділі ширило кампанії боротьби проти національної інтелігенції, оголошеної виразницею настроїв буржуазних елементів, спрямованих на ліквідацію СРСР.

Аналіз полеміки навколо проблем українізації, яка йшла на пленумах ЦК КП/С/У, засіданнях політбюро, комісії по українізації тощо показує, яких зусиль довелося докладати на місцях для відстоювання тієї політичної лінії, яку центр сам же проголосив і від якої тепер відмовлявся. У дисертації показані конкретні кроки, здійснені у цьому напрямі керованим спочатку Шумським, а потім Скрипником наркоматом освіти, який по суті здійснював керівництво усім культурним процесом у республіці. Чимало уваги приділено проблемі захисту інтересів українців поза межами УСРР.

У розділі наводяться статистичні дані про успіхи українізації в другій половині 20-х років, зокрема про зміну мовного

¹ Сталін Й.В. Твори. - Т.8. - К., 1949. - С.149-154.

² Національне питання на Україні та опозиція // Більшовик України. - 1927. - № 10. - С.4.

режиму роботи закладів культури, освіти, інформації, про здобутки в роботі серед нацменьшин. Водночас розкриваються прорахунки й недоліки у матеріальному і науковому забезпеченні нового курсу національної політики /обмаль вчителів, підручників, невпорядкованість наукової термінології, складності з підготовкою українського правопису тощо/.

Не в останню чергу труднощі у здійсненні українізаційного курсу зумовлювалися "натискними методами" у його впровадженні, формалізмом у перевірках знань української мови, занадто суворими, аж до звільнення з роботи у триденний строк, заходами щодо тих, хто не витримав екзамену. Короткострокові /як правило, 3-4 місячні/ курси не могли дати ґрунтовних знань мови, не кажучи вже про оволодіння основами національної культури. Упередженість відносно українізації викликало форсування її темпів в районах, де проживала значна кількість російськомовного населення. Комісія по українізації одержувала багато листів з критикою поспішності у проведенні реформи; окремі з них дістали відповідний аналіз в дисертації.

Негативні настрої щодо українізації активно підтримувалися тією частиною партійного і радянського апарату, яка не хотіла всерйоз оволодівати українською мовою. Усталення нового мовного режиму в партії взагалі помітно відставало від процесів українізації в суспільстві в цілому. Неделко йшло воно і у профспілковому апараті.

Найбільшою перешкодою на шляху українізації стало, як показано в дисертації, формування адміністративно-командної системи, яке супроводилося лінією на уніфікацію політичного і культурного життя країни. Будь-яке сприяння національному розвит-

ку, обстоювання національної специфіки в цих умовах кваліфікувалося як діяльність, спрямована на підрив державної єдності. Якщо у першій половині 20-х років у партійних документах акцент робився на небезпеці великодержавного шовінізму, то в другій половині десятиліття він явно зміщується в сферу боротьби проти місцевого націоналізму та його "носіїв".

У третьому розділі "Сталінізм і кінець українізації" дисертант намагався показати згубність тоталітарних методів керівництва, ідеологічного монополізму, адміністрування у сфері культури і науки. Заявивши, що українізація "іде самопливом", "потрапила не в ті руки", правляча комуністична партія не лише відмовилася від лінії на сприяння національній культурі, але й жорстко, методами винищення "під корінь", розправилася з її носіями. Процес у справі міфичної "Спілки визволення України", ліквідація Української автокефальної православної церкви, переслідування Грушевського, розгром історичних, економічних, лінгвістичних установ ВУАН, доведення до самогубства Хвильового і Скрипника - це ті віхи, які означали кінець політики українізації.

В таких умовах в суспільстві посилювалися антиукраїнізаторські настрої. У Києві службовці відверто глузували з робітників, що зверталися до них українською мовою, говорячи, що не розуміють "китайського язика". Викладач фізики на Дніпрельстані Баренівський висловлювався гранично відверто: "Надзвичайна дурниця, що вимагають будівництва якоїсь національної культури, адже по суті Україна зараз не що інше, як частина Росії. Ніколи вона не буде самостійною, завжди житиме за вказівкою матінки-Росії"¹.

В розділі показано, як страшну трагедію - голод 1932-1933
¹ ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.4171, арк.33-34.

років - було використано для розправи з українською інтелігенцією. Зв'язавши провал у сільському господарстві з "націоналістичною контрреволюцією", влада вдалася до припинення "небільшовицької українізації". Спочатку грудневою постановою 1932 року ІІ було згорнуто у районах компактного проживання українців поза межами УСРР. Ця кампанія супроводилася закриттям українських шкіл, бібліотек, масовими репресіями.

Остаточний присуд політиці українізації було винесено після того, як вкiнець зацькований М.Скрипник покiнчив життя самогубством. Знижуючи "націоналістичні корені на мовному фронті", керівництво КП/б/У за прямої вказівкою Сталіна розв'язало справжню вакханалію насильства проти української інтелігенції, причому "підставою" для репресій були звинувачення не тільки у буржуазному націоналізмі, але й у націонал-фашизмі. У зверненні трьох закордонних українських соціалістичних партій до соціалістів і робітників усіх країн зазначалося, що в Україні панує нечуваний політичний терор, службовців-українців заміняють російськими комуністами, українську людність масово висилають у Сибір або на Соловки. Україна, говорилося в ньому, "наслідком російської політики визиску, зробилася кладовищем"¹.

У другій половині 30-х років політичний терор в Україні дістав відкрито національне забарвлення. Метод одночасної депортації великих груп людей за національною ознакою вперше був випробуваний сталінською адміністрацією саме на Україні. Прийнята Раднаркомом СРСР у квітні 1936 року постанова про переселення понад 35 тисяч поляків з України у Казахстан "як політично не-благонадійних" продовжила список масових депортацій; відтоді на

¹ Наше слово. - Ч.3. - Мюнхен-Лондон, 1973. - С.178-181.

спецпоселення почали відправлятися цілі народи.

Хоча в резолюціях ХІІ і ХІІІ з"їздів КП/б/У за інерцією ще йшлося про "більшовицьку українізацію" /формально вона так і не була скасована/, фактично в цей час процес розвивався у зворотньому напрямі деукраїнізації. У розділі показано, якою трагедією стала вона для української культури, Винищення інтелектуальної еліти, девальвація наукових знань, насадження атмосфери страху, доносів сполучалися з неприкритим русифікаторством. Довершила справу ліквідація шкіл для нацменшин, національних районів та сілрад.

У заклученні дисертант намагається осмислити досвід і уроки українізації. Найбільш загальні результати проведеного дослідження можна було б сформулювати у вигляді таких висновків:

1. Будучи історично обумовленою необхідністю подолання наслідків русифікаторської і колонізаторської політики царизму, українізація відображала прагнення народу до національного самовизначення, власної державності, безперешкодного розвитку української культури й мови. В більш широкому розумінні вона відбивала тенденції до "національної трансформації" /М.Хвильовий/, які посилювалися під впливом здійснюваних в рамках непу модернізаційних заходів. Тому українізація вийшла за відведені їй правлячою партією межі "націоналізації державних і партійних установ" і розвивалася у бік перетворення у масовий рух.

2. Політика сприяння національному розвитку дала можливість українському народові усвідомити значення мови, традицій як факторів духовного розвитку нації. Новий напрям національної політики об'єктивно сприяв консолідації українського етносу, культурним контактам обох частин України.

3. Проте, на думку дисертанта, реальні результати українізації не варто перебільшувати. Нею були охоплені далеко не всі сфери суспільного і культурного життя, в різних регіонах ставлення до українізації було неоднаковим. Робоча мова на виробництві лишалася російською, процеси українізації майже не зачепили армію. Навіть вищі учбові заклади були українізовані лише на третину.

4. Суперечливий характер процесів українізації був зумовлений закладеним у фундамент радянської національної політики соціально-класовим підходом, намаганням правлячої партії зробити її інструментом перетворення індивіда у "класово випродукований людський матеріал" /М.О.Скрипник/. Ідеологізація всіх сфер суспільного життя, політичне адміністрування у сфері науки і культури, активний пошук "вогнищ буржуазного націоналізму" неминуче повинні були звести нанівець реальні здобутки українізації. Природне прагнення українського народу до національно-культурного відродження було придушене вакханалією репресій, масовими депортаціями, насадженням у суспільстві атмосфери страху і пристосуванства.

В заключенні висловлюються також міркування щодо негативних наслідків раптової відмови від українізаційного курсу. Посилена русифікація обернулася викривленим баченням історії України та її культури, культивуванням "другосортності" національних цінностей, своєрідним манкуртством. Це не могло не відбитися на міжнародному авторитеті України, зумовило трагічний розрив з українською діаспорою.

Уроки українізації 20-х – початку 30-х років вимагають, на думку дисертанта, зваженості і тверезого підходу в пропаганді національних цінностей, вдумливого врахування особливостей різ-

них регіонів України, соціально-психологічних факторів. Конче потрібне теоретичне осмислення і наукове обґрунтування всіх заходів, які в тій або іншій мірі стосуються мовних орієнтацій населення. Найважливіший урок, який випливає з досвіду українізації, полягає в необхідності поглиблювати демократичний процес, оскільки без демократії виявляються заздалегідь приреченими всі спроби національного оновлення.

Практичні рекомендації, які пропонує дисертант щодо дальшого вивчення питань українізації, такі:

- перебуваючи на стику багатьох наук - історії, політології, етнології, культурології, соціолінгвістики - проблема українізації 20-30-х років потребує комплексного, міждисциплінарного вивчення. Насамперед важливо домовитися про терміни, які не мали б відтінку примусовості і не викликали упередженої реакції;

- оскільки вироблення пріоритетів національної політики незалежної України перебуває у стадії становлення, на особливу увагу заслуговує наукове осмислення уроків 20-30-х років, зокрема, під кутом зору перегляду поглядів на культурно-національну автономію як на нібито роз'єднуючий фактор;

- у зв'язку з тим, що документальний матеріал про здійснення політики українізації практично ніколи не публікувався, доцільною була б підготовка спеціального документального збірника з цієї проблеми;

- очевидно, більшої уваги заслуговує висвітлення українізації у навчальному процесі у вузах. Уявляється доцільним читання на історичних факультетах університетів і педінститутів відповідних спецкурсів.

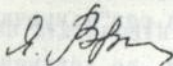
Основний зміст дисертації викладено в публікаціях:

1. Верменич Я.В. З історії книговидавничої справи на Україні 20-30-х років // Науково-методичні праці з історії СРСР.- Вип.1. - К.: КДПІ, 1991. - С.117-137.

2. Верменич Я.В. З історії українського національного відродження 20-х років: подвиг вченого // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. - Вид.2-3. - К.: КДПІ, 1992. - С.190-195.

3. Верменич Я.В. Національна реформа в Україні 20-30-х рр.: досвід і уроки // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі. Тези міжвузівської науково-практичної конференції. - К.: КДПІМ, 1992. - С. 38-40.

4. Верменич Я.В., Сльсаренко А.Г. Політика коренізації в Україні /20-30-і роки/: досвід і уроки // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. Лекції спецкурсів. - К.: Вища школа, 1993. - С.47-63.

МГП "Тираж"
Тираж 100 экз. Заказ N 2618
Печать офсетная. Формат 60/84

465074

AB 27.123